

صفی‌الدین عبدالمؤمن بن یوسف بن فاخر ارموی موسیقیدان بزرگ تمدن اسلام است که از شهر ارومیه برخاست و در بغداد مسکن گزید و پس از حدود هشتاد سال عمر، در آنجا درگذشت. در آغاز، به دلیل خط بسیار زیبایش در بغداد مشهور شد و به مقام رفیع کاتب مخصوص خلیفه المستعصم بالله و خازن کتابخانه دارالخلافه مفتخر گردید. روزی مغنیه مخصوص خلیفه لحنی زیبا و غریب خواند که توجه خلیفه را جلب کرد و از آن پرسش نمود. مغنیه گفت: «این از معلمم صفی‌الدین بود» خلیفه او را طلبید و از نوازندگی او متعجب شد، و او را ندیم خاص و ملازم مجلس خود قرار داد و رزقی وسیع اضافه بر آنچه مقررش بود برایش در نظر گرفت. پس از فتح بغداد به دربار هولاکو رفت و مقررش دو برابر شد. پس از به قدرت رسیدن هولاکو و در روزگار خاندان جوینی نیز ندیم خاص، کاتب مخصوص و معلم فرزندان شمس‌الدین جوینی صاحب دیوان بود، و رساله مبسوط خود، رساله الشریفیه فی نسب التألیفیه را به نام شرف‌الدین هارون فرزند شمس‌الدین تألیف کرد. پس از افول ستاره اقبال خاندان جوینی، صفی‌الدین که عمری را به جوانمردی و کرامت گذرانده بود، به روزگار پیری و امدار دیگران شد. ابن شاکر کتبی (د ۷۶۴ق) از قول ابن طقطقی (د ۷۰۹ق) می‌گوید: «صفی‌الدین عبدالمؤمن در حالی مُرد که برای دین سیصد دیناری به مجدالدین غلام ابن الصباغ به زندان افتاده بود و در گذشتش در بیست و هشتم صفر سنه ۶۹۳ق واقع شد».

رساله‌الادوار

الادوار یکی از مهم‌ترین رسالات موسیقی است که با نگاهی سریع به تعداد نسخ موجود از آن، می‌توان آن را رایج‌ترین رساله موسیقی در جهان اسلام دانست. تعداد شروح نوشته شده بر این رساله نیز در میان دیگر رسالات

رساله‌ای به خط صفی‌الدین ارموی (۶۱۳-۶۹۳ق)*

محسن محمدی

دانشکده هنرهای زیبا، دانشگاه تهران

چکیده: صفی‌الدین ارموی یکی از بزرگترین دانشمندان، خوشنویسان و موسیقیدانان تمدن اسلام است. هر چند رسالاتی پراکنده به او منتسب شده، اما دو رساله مهم او الادوار و الشریفیه است. رساله الادوار را می‌توان رایج‌ترین رساله موسیقی در تمدن اسلامی دانست. در این مقاله نسخه‌ای از رساله الادوار که به خط او دانسته می‌شود، رد شده، و برای نخستین بار نسخه‌ای از رساله الشریفیه به خط و ترقیمه مؤلف معرفی می‌شود.

کلیدواژه: الادوار؛ الشریفیه؛ صفی‌الدین ارموی؛ عبدالمؤمن بن یوسف؛ ۶۱۳-۶۹۳ق؛ موسیقی؛ موسیقی ایرانی.

*برای بررسی خطوط از راهنمایی جناب آقای ایرج نعیمی، استاد هنرمند خوشنویس و رئیس محترم انجمن موسیقی ایران استفاده شده است.

موسیقی از همه بیشتر است... در اینجا به برخی از نسخه‌های شناخته شده‌ی آادوار اشاره می‌شود:

نسخه‌های موجود در دیگر کشورهای جهان:

Ms. 5533	آلمان: کتابخانه برلین
or. 306	آمریکا: دانشگاه کلمبیا
L.125	دانشگاه ییل
Mxt 674 (cat. FL. 1516)	اتریش: کتابخانه ملی وین
Mxt 1209 (cat. FL. 2521)	
264	ایرلند: کتابخانه چستربیتی
or. 136	بریتانیا: کتابخانه موزه بریتانیا
or. 2361	
Marsh 161 گ ۱۰-۴۲	کتابخانه بادلیان
Marsh 161 گ ۴۳-۸۳	
Marsh 521 گ ۱-۳۳	
Marsh 521 گ ۱۱۸-۱۵۸	
1598	ترکیه: کتابخانه عاطف
B.7	کتابخانه بلدی
3653	کتابخانه نور عثمانیه
3653	
919	کتابخانه راغب پاشا
k. 2413	کتابخانه ایاصوفیا
3661	کتابخانه فاتح
3662	
633	کتابخانه سلیمیه
A. 2130	کتابخانه توپکاپی سرای
474	روسیه: کتابخانه دانشکده خاورشناسی لنینگراد
	عراق: کتابخانه دکتر محفوظ، مجموعه مورخ ۸۶۳-۸۷۳ق
Ar. 2865	فرانسه: کتابخانه ملی پاریس
۴۲۸ ف. ج.	مصر: کتابخانه قاهره
or. 8414	هلند: کتابخانه لیدن

لکاتبه و لقارنه و لمن نظرفیه و قال آمین رب العالمین». این جمله روشن می‌کند کسی که نسخه را کتابت کرده صرفاً کاتب بوده است و نه مؤلف، و این جمله و مشابه آن از ادعیه مرسوم بین کاتبان نسخ است که در پایان نسخه‌ها می‌آورند.

دوم آنکه، خط انجام این نسخه با انجام نسخه‌ای که ترقیمه ارموی را در پایان دارد - و در ادامه خواهد آمد -

* نسخه شماره ۳۶۵۳ کتابخانه نور عثمانیه ترکیه اقدم نسخ تاریخ دار رساله‌ی آادوار است و محققان متعددی از جمله نویبور آن را احتمالاً به خط مؤلف دانسته‌اند. نگارنده بر این باور است که احتمال اینکه این نسخه به خط مؤلف باشد بنابر دلایلی که ذیلاً آورده می‌شود، بسیار کم است:

اولاً، کاتب نسخه در ترقیمه می‌نویسد: «اللهم اغفر

شبهاتی ندارد.

سوم، تاریخ ۶۳۳ هجری نیز به نظر نگارنده تاریخ صحیح این نسخه نیست. زیرا تاریخ ترقیمه نسخه مخدوش و جعلی به نظر می‌رسد و ظاهراً "سبعمانه" به "ستمانه" تبدیل شده که در تصاویر کنار چگونگی این تبدیل نمایش داده شده است

تَمَّتْ بِحَمْدِ اللَّهِ تَعَالَى وَجُنُودِ بَنِي هَاشِمٍ
صَلَّى عَلَى سَيِّدِنَا مُحَمَّدٍ فِي رَجْمَةِ وَشَفِيعِ الْأُمَمِ
وَاللَّهُ الطَّاهِرُ زَيْدٌ وَسَلِّمْ
فِي شَهْرِ سَنَةِ ثَلَاثٍ وَثَلَاثِينَ وَسِتِّمِائَةٍ الْهَمَمِ
أَعْنَفُ لِيكَانِيْدَ وَلِقَانِيْدَ وَلَمَنْ نَظَرَ فِيهِ وَفَاكَ
أَمِيرُ رَبِّ الْعَالَمِينَ

تَمَّتْ بِحَمْدِ اللَّهِ تَعَالَى وَجُنُودِ بَنِي هَاشِمٍ
صَلَّى عَلَى سَيِّدِنَا مُحَمَّدٍ فِي رَجْمَةِ وَشَفِيعِ الْأُمَمِ
وَاللَّهُ الطَّاهِرُ زَيْدٌ وَسَلِّمْ
فِي شَهْرِ سَنَةِ ثَلَاثٍ وَثَلَاثِينَ وَسِتِّمِائَةٍ الْهَمَمِ
أَعْنَفُ لِيكَانِيْدَ وَلِقَانِيْدَ وَلَمَنْ نَظَرَ فِيهِ وَفَاكَ
أَمِيرُ رَبِّ الْعَالَمِينَ

تَمَّتْ بِحَمْدِ اللَّهِ تَعَالَى وَجُنُودِ بَنِي هَاشِمٍ
صَلَّى عَلَى سَيِّدِنَا مُحَمَّدٍ فِي رَجْمَةِ وَشَفِيعِ الْأُمَمِ
وَاللَّهُ الطَّاهِرُ زَيْدٌ وَسَلِّمْ
فِي شَهْرِ سَنَةِ ثَلَاثٍ وَثَلَاثِينَ وَسِتِّمِائَةٍ الْهَمَمِ
أَعْنَفُ لِيكَانِيْدَ وَلِقَانِيْدَ وَلَمَنْ نَظَرَ فِيهِ وَفَاكَ
أَمِيرُ رَبِّ الْعَالَمِينَ

چهارم، در حاشیه نسخه شماره 521 Marsh، کتابخانه بادلیان گ ۱۱۸-۱۵۰ و نسخه کتابخانه مجلس و نسخه کتابخانه ملی و برخی نسخ دیگر آمده که ارموی رساله را به درخواست خواجه نصیرالدین طوسی (د ۶۷۲ ق) تألیف کرده است. نگارنده تاکنون هیچ نشانه‌ای نیافته که نشان دهد خواجه نصیرالدین طوسی و صفی‌الدین ارموی پیش از حمله هلاکو به بغداد بکدیگر راملاقات کرده‌اند و احتمال دیدار و آشنایی آنها در حدی که صفی‌الدین کتابی به نام خواجه نصیرالدین تألیف کند بسیار ضعیف است. احتمال قوی تر این است که پس از حمله هلاکو و تقرب خواجه نصیرالدین به دربار هلاکو، صفی‌الدین به احترام او رساله الادوار را تألیف کرده باشد. پس تاریخ ۶۳۳ هجری که هفت سال پیش از به خلافت رسیدن المستعصم بالله (حک: ۶۴۰-۶۵۶) است صحیح به نظر نمی‌رسد.

پنجم، بنا بر روایت ابن الفوطی، ارموی در ۶۹۳ هجری در گذشته و هنگام مرگ تقریباً هشتاد سال عمر گذرانده است. اگر خطای تشخیص ابن الفوطی را پنج سال فرض کنیم تاریخ ولادت صفی‌الدین بین سالهای ۶۰۸ هجری و ۶۱۸ هجری خواهد بود، پس سن او در سال ۶۳۳ هجری بین ۱۵ تا ۲۵ سال بوده است که هر چند غیرممکن نیست، اما شاید برای تألیف چنین رساله‌ای غیر معمول باشد. و آخر، اگر بنا باشد با مشاهده خط نسخه تاریخ آن را تخمین زد، ۷۳۳ هجری بیشتر معقول است تا ۶۳۳ که البته تخمین تاریخ با این دقت تا اندازه‌ای با شک همراه است و مقرون به یقین نیست.

به هر حال سیاق کتابت کلمه "ترقیمه" به "سبعمانه" نزدیک است و اعراب آن نیز دقیقاً مطابق اعراب کلمه "سبعمانه" است نقطه‌های حرف تاء در ستمانه نیز با نقطه‌های دیگر کلمات متفاوت و الحاقی می‌نماید. علاوه بر اینها دندانان حرف باء در سبعمانه حذف نشده و با اضافه شدن قوس دندانان حرف تاء در کلمه ستمانه، برای حرف تاء دو دندان پیدا شده و کلمه به صورت ستمانه خوانده می‌شود. همه این شواهد دلالت دارد بر جعلی بودن ترقیمه و تبدیل سبعمانه به ستمانه. علاوه بر این نسخه مورد نظر نسبت به دیگر نسخ موجود از رساله ادوار افتادگی‌های فراوان دارد که جز سهو قلم کاتب دلیل دیگری برای توجیه آن نمی‌توان در نظر گرفت. ذکر این موارد اختلاف و افتراق موجب تطویل کلام خواهد شد و انشاءالله پس از اتمام تصحیح و انتشار این رساله، موارد مذکور به نظر علاقه‌مندان خواهد رسید.

نگارنده ترجیح می‌داد که این نسخه را معتبر و قابل

استناد بیابد، اما متأسفانه به این نتیجه نرسید و با در نظر گرفتن تاریخ ترقیمه ۷۳۳ هجری، کار انتخاب نسخه اساس و تصحیح رساله برای او بسیار دشوار شده است.

نسخه های موجود در ایران :

کتابخانه آستان قدس :
 شماره ۸۹۱۷: شکسته نستعلیق ۱۰۸۶ ق.
 شماره ۱۲۲۳۵/۴: شکسته نستعلیق محمد علی قاینی در اصفهان، ۱۲۷۳ ق. (۱۲۶۲؟ ۱۲۶۵)
 کتابخانه دانشکده الهیات مشهد:
 شماره ۵۸۶/۱: بی تاریخ
 کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران:
 شماره ۸۲۴۹: بی تاریخ
 کتابخانه مجلس شورای اسلامی:
 شماره ۷۷۴: خط نستعلیق شکسته آمیز ۱۲۸۸ ق.
 کتابخانه ملی:

شماره ۱۵۵۶۳: نسخ عبدالعزیز احمد بن ابی الفضائل کاشی، در مدرسه مستنصریه، ۶۹۳ ق.
 کتابخانه ملی ملک:
 شماره ۸۳۱/۱: نسخ حسن بن احمد بن علی، چهارشنبه ۲ جمادی الثانی ۹۸۴ ق.
 شماره ۸۳۴: نستعلیق عبدالرحمن بن محمد بن عبدالله، غره ربیع الاول ۱۲۶۶ ق.
 شماره ۱۶۵۱/۲: نسخ ۱۳ محرم ۸۰۹ ق در کرمان
 شماره ۲۸۳/۱: شکسته نستعلیق علیرضا بن حسین بن اسمعیل قاینی بیرجندی، ۱۲۷۵ ق.
 کتابخانه وصال:
 در مجموعه مورخ ۹۵۲ ق.

پس از بررسی اولیه و دیدن رساله های فوق برنگارنده مشخص شد که نسخه ش ۱۶۵۱/۲ کتابخانه ملی ملک از دیگر نسخه ها معتبرتر است. هر چند نسخه ش ۱۵۵۶۳ کتابخانه ملی تقدم زمانی صد ساله دارد، اما کاتب آن دقت کافی نداشته است و نسخه افتادگی های بسیاری دارد؛ تا جایی که فصل دهم رساله «فی تشارک نغم الادوار» که با قلم او کمتر از یک صفحه می شده تماماً افتاده است.

دیگر اینکه از اواسط فصل سیزدهم تا پایان رساله، در ابتدا، افتادگی داشته و یکی از مالکان بعدی رساله که از نسل کاتب اصلی بوده آن قسمت را بازنویسی کرده است. پس از مقابله نسخه های متأخر با نسخه های متقدم و نیز با نسخه ای که بر اساس نسخه شماره ۳۶۵۳ کتابخانه نور

عثمانیه، در قاهره چاپ شده است مشخص می شود که نسخه های متأخر الحاقات و اضافات و تغییرات بسیاری دارند.

رساله الشرفیه

الشرفیه اثر مفصل ارموی است که به اندازه الادوار به آن توجه نمی شود. اما حق آن است که ارموی به آن رساله اصیل شناخته شود. این حق را قطب الدین شیرازی به خوبی رعایت کرده و شرح مهم خود بر رساله الشرفیه را تألیف کرده است. این شرح که عبدالقادر مراغه ای (د ۸۳۸ ق) در مقاصد الاحیان خود از آن یاد می کند، همان بخش موسیقی رساله دره التاج است، که در واقع ترجمه و شرح رساله الشرفیه به حساب می آید. خواننده محترم با مقایسه مقالات و فصول و مطالب آن دورساله، به آسانی به این نتیجه خواهد رسید، که البته این مقایسه خارج از موضوع این گفتار است.

برگی از رساله الشرفیه، محفوظ در کتابخانه دانشگاه میل، ش. 73.S.

نسخه‌های موجود در دیگر کشورهای جهان :

- آلمان : کتابخانه برلین Ms. 5506 به خط ابو محمد یحیی بن شهید فضل الله ساجوستانی در ذی القعدة ۶۷۴ ق. S 73 به خط مؤلف در جمادی الاولى ۶۶۶ ق. Mxt 393 (cat. Fl. 1515) (V 3193) marsh 115 marsh 521 گ ۳۵-۱۱۸ 401 به خط حسین بن داود الاطقی در ۱۰۶۴ ق. 1598 در ۱۰۱۴ ق. 2524 در ۱۱۹۳ ق. B6 در ۱۱۳۸ ق. 2107/3 2167 در ۱۱۳۸ ق. 3647 3648 A. 2130 A. 3460 به خط حسین احمد بن محمد در ۸۲۷ ق.
- آمریکا: دانشگاه ییل
اتریش: کتابخانه ملی وین
ایتالیا: کتابخانه واتیکان
بریتانیا: کتابخانه بادلیان
- ترکیه: کتابخانه آصفیه
کتابخانه عاطف افندی
کتابخانه بایزید
کتابخانه بلدی
کتابخانه جارالله
کتابخانه ولی الدین
کتابخانه نور عثمانی
- کتابخانه تویقاپوسرای

عراق: کتابخانه المتحف العراقي در ۱۰۹۵ ق.
کتابخانه دکتر محفوظ (مجموعه مورخ ۸۶۳ و ۸۷۳ ق.)
فرانسه: کتابخانه ملی پاریس

- Ar. 2479 مورخ ۸۹۷ ق.
Ar 4867 به خط علی الحمامی در ۱۰۵۵ ق.
Ar. 5070 مورخ ۱۱۵۳ ق.
۸ ج. ۱416/56
- مصر: کتابخانه قاهره
کتابخانه تیموریه قاهره
هند: کتابخانه رامپور

نسخه‌های موجود در ایران :

- کتابخانه جزائری:
نسخ محمد بن مصطفی المرمی، در اصفهان، ذی الحجّه ۷۶۹ ق.
کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران:
ش ۲۶۸۹: ۱۰ شوال ۱۰۷۵ ق.
کتابخانه ملی:
ش ۸۹۷: نستعلیق محمدرضا حاجی سلیمان، در مدرسه شیخ لطف الله اصفهان، جمعه ۵ جمادی الاولى ۱۰۹۵ ق.
۱۵۵۶/۱: نسخ عبدالعزیز احمد بن ابی الفضائل کاشی، در مدرسه مستنصریه، ۶۹۳ ق.
کتابخانه ملی ملک:
- ش ۸۹۴: نستعلیق سده ۱۲ ق.
کتابخانه وصال:
در مجموعه مورخ ۹۵۲ ق.
- از جمع نسخه‌های مذکور، نسخه شماره 5736 دانشگاه ییل به خط مؤلف است که نگارنده برای نخستین بار متوجه آن گردید. در این نسخه از نظر کتابت می‌توان دست کم چهار خط متفاوت شناسایی کرد، البته ترقیمه مؤلف به خط چهارم است که خطی استادانه و بسیار زیباست. امید است نگارنده در آینده‌ای نزدیک بتواند کار تصحیح انتقادی رسالات ارموی را که مدتی است آغاز کرده به پایان برساند و رسالات ارزشمند او را به محققان ارجمند تقدیم کند.

الأضمار على مرور الأصور والأعصاد وذلك حسب إشارته الشرعية

وأوامر النافذة المطاعة وهي تشمل على خمس مقالات

المقالة الأولى في الكلام على الصور

ولو احده وفي شكل وادوة على ما قيل فيه

المقالة الثانية في حصر نسب الأعداد

بعضها إلى بعض واستخراج الأبعاد ونسبها المستفجرة

من نسب مقاديرها ومراتبها في التمام والتناقص واسماؤها الموصوفات

المقالة الثالثة في إضافات الأبعاد

بعضها إلى بعض وصل بعضها عن بعض واستخراج

الاجناس من الأبعاد الوسطى

المقالة الرابعة في ترتيب الأجناس

في طبقات الأبعاد العظمى وذكر نسبها وأعدادها

المقالة الخامسة في الإصاع ونسب الأعداد

۴۴

المفصل الاحد بها وطئته الجسد القوي

وهذا الخ في ما يلي من سبب اللذات اربعة من سبب اللذات
سبب اللذات من سبب اللذات من سبب اللذات من سبب اللذات

الطبقة الاولى		الطبقة الثانية		الطبقة الثالثة		الطبقة الرابعة	
كل	كل	كل	كل	كل	كل	كل	كل
كل	كل	كل	كل	كل	كل	كل	كل
كل	كل	كل	كل	كل	كل	كل	كل

المفصل الاحد بها وطئته الجسد القوي

وهذا الخ في ما يلي من سبب اللذات اربعة من سبب اللذات
سبب اللذات من سبب اللذات من سبب اللذات من سبب اللذات

الطبقة الاولى		الطبقة الثانية		الطبقة الثالثة		الطبقة الرابعة	
كل	كل	كل	كل	كل	كل	كل	كل
كل	كل	كل	كل	كل	كل	كل	كل
كل	كل	كل	كل	كل	كل	كل	كل

برگی از رساله الشرفیه، محفوظ در کتابخانه دانشگاه بیل، ش 73.S.

الصنف الثاني من الطبقات ويسمى المنقصد الاجد الاقل

الطبقة الاولى	الطبقة الثانية		الطبقة الثالثة		الطبقة الرابعة
كل	كل	كل	كل	كل	كل
كل	كل	كل	كل	كل	كل
كل	كل	كل	كل	كل	كل

برگی از رساله الشرفیه، محفوظ در کتابخانه دانشگاه بیل، ش 73.S.

طريقه تعرف، لتقيد الأواب المطلق

ح	ل	ف	هـ	ع	هـ	أ	
٣	٢	٤	٤	٢	٢	٢	
د	ج	س	و	ح	س	ح	٤
٤	٢	٢	٢	٢	٢	٢	٢

وعلى هذا النمط يجب أن تبت الألمان فقد أؤمانا الى ذلك إيماناً

اذ هي غير متناهية فليكن هذا التذرع فانياً في علم التاليف

ومت الرسالة سوزانه وحسن توفيقه

مولده في اول جمادى الاول سنة

سنة وستين مائة

برگي از رساله الشرفيه، به خط صفى الدين ارموى، مورخ ٦٦٦ق، محفوظ در كتابخانه دانشگاه بيل، ش 73.S.

مأخذ:

١. ابن طقطقى، محمد بن على بن طباطبا؛ تاريخ فخرى. ترجمه محمد وحيد گلپايگانى، چاپ سوم، تهران، ١٣٦٧.
٢. ابن فوطى، عبدالرزاق بن احمد؛ الحوادث الجامعة والتجارب النافعة في المائة السابعة. محمدرضا الشيبى، مصطفى جواد. بغداد، ١٣٥١ق.
٣. الأرموى، صفى الدين عبدالمؤمن بن يوسف؛ كتاب الادوار في الموسيقى. غطاس عبدالملك خشبه، محمود احمد الحنفى، مصر، ١٩٨٦م.
٤. ———، كتاب الادوار ورسالة الشرفية في نسب التأليف فرانكفورت؛ معهد تاريخ العلوم العربية والاسلامية، ١٩٨٤/١٤٠٥. چاپ عكسى از سرى انتشارات زير نظر فؤاد سزگين.
٥. اعتصامى، يوسف؛ فهرست كتابخانه مجلس شورى املی. طهران، ١٣١١.
٦. انوار، سيد عبدالله؛ فهرست نسخ خطى كتابخانه املی. تهران، ١٣٥٨، ج ١٠.
٧. خواندمير، غياث الدين بن همام الدين؛ تاريخ حبيب السير في اخبار افراد البشر. جلال الدين هماني، تهران، ١٣٣٣.
٨. دانش پزوه، محمد تقى؛ مداومت در اصول موسيقى ايران. نمونه‌اى از فهرست آثار دانشمندان ايرانى و اسلامى در غناء و موسيقى. تهران ١٣٥٥ [٢٥٣٥=]
٩. دانش پزوه، محمد تقى، ابرج افشار، (و ديگران)؛ فهرست نسخه‌هاى خطى كتابخانه املی ملك. جلد اول، تهران، ١٣٥٢، جلد پنجم ١٣٦٣، جلد ششم ١٣٦٦.
١٠. عرفانيان، غلامعلى؛ فهرست كتب خطى كتابخانه مركزى آستان قدس رضوى. مشهد، ١٣٦٢، ج ١٠.
١١. فاضل، محمود؛ فهرست نسخه‌هاى خطى كتابخانه دانشكده الهيات و معارف اسلامى. مشهد، ٢٥٣٥، ج ١.
١٢. فكرت، محمد آصف؛ فهرست القبائى كتب خطى كتابخانه مركزى آستان قدس رضوى. مشهد، ١٣٦٩.
١٣. الكتبى، محمد بن شاكربن احمد؛ فوات الوفيات والذليل عليها. احسان عباس، بيروت، ١٩٧٣م.
١٤. مراغى، عبدالقادر بن غيبى؛ مقاصد الالحيان. تقى بينش، تهران، ١٣٤٤.

15. Farmer, H. G., *The sources of arabian music*. Leiden, 1965.

16. Shiloah, A., *The theory of music in arabic writings (c. 900-1900)* - MUNCHEN; 1979.

17. Massoudieg, M. T., *Manuscripts persans concernant la nusique*. MUNCHEN 1996.